

Inledning: 1700-talets handskriftskulturer

*Tim Berndtsson,
Otto Fischer,
Annie Mattsson &
Ann Öbrberg*

Föreliggande nummer av *Sjuttonbundrat* ägnas handskriftskultur och skrivpraktiker. De uppsatser som ingår i numret ger olikartade insikter om ett länge eftersatt forskningsobjekt: handskriften. I samtida humanistisk forskning har handskriften – sedd som praktik och kulturell artefakt – i ökande grad börjat ägnas uppmärksamhet. I någon mening kan detta kanske paradoxalt nog relateras till att skrivande för hand i den digitala tidsåldern alltmer förskjutits ifrån vardagslivet.¹ Genom att en praktik börjat främmandegöras blir dess samhällliga roll och effekter också lättare att iakttä på ett historiskt plan. Intresset för handskriften som medium, social praktik och kulturell artefakt kan även relateras till de många ”vändningarna” mot skriftens konkreta sida som skett inom humanvetenskapen under senare år: oavsett om dessa nu kallas för ”material”, ”medial” eller ”archival”-turns.²

Studier om handskriftskultur(er) kan dock knappast beskrivas som ett befintligt forskningsfält med tydligt uppdelade åsiktslinjer. Artiklarna som presenteras i detta nummer bör alltså inte heller förstås som ingående i ett sådant. Snarare förenas de alla av att de låter handskriften framträda såsom ett forskningsobjekt där mediet i sig väcker frågorna.

Handskriftens position under det långa 1700-talet var också speciell jämfört med både tidigare och senare perioder, mycket på grund av tryckets utveckling och tidens framväxande offentligheter. 1700-talet beskrivs ofta som en period då trycket – inte minst i form av periodiska tidskrifter och enklare trycksaker – började nå ut till en bredare publik. Samtidigt var normalformen för skriftlig kommunikation och informationshantering under perioden naturligtvis ännu den handskrivna texten med bläck, penna och papper. Det gällde såväl i den privata sfären som i den offentliga. Boktryckarkonstens sociala, kulturella, religiösa och politiska betydelse har diskuterats flitigt i forskningen, men fram till för åtminstone bara ett par decennier sedan, så var handskriften – den egna såväl som andras – en lika viktig form av skriftumgänge för den stora majoriteten av västerlandets

människor som det tryckta ordet i form av böcker och tidningar. Under senare år har allt större uppmärksamhet ägnats åt frågan vad det innebär att skriva för hand och att läsa handskrivna text i en historisk situation där boktrycket existerar som en möjlighet för mediering av det skrivna ordet; den tidigmoderna handskriftskulturen ser i och med det annorlunda ut än medeltidens och antikens. Handskriften kommer efter introduktionen av tryckmediet att anta nya funktioner, och betydelsen av gamla funktioner förskjuts.

Samtidigt påpekar forskare som David McKitterick i sin breda studie av tryckta respektive handskrivna verk i Europa under nära 400 år från och med introduktionen av tryckmediet (*Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830*, 2003) att skillnaden mellan handskriftscirkulerade och tryckta texter inte alltid var så markant i en tid då handskrifter mångfaldigades och cirkulerade, medan tryck kunde ges ut i små upplagor och tekniken gjorde att skillnaden mellan olika exemplar ur samma upplaga kunde vara stor. McKitterick sammanfattar relationen mellan de två medierna: "it is more realistic to speak not of the one superseding the other, but of the two working together."³

En annan viktig faktor är det sätt på vilket handskrifter nådde sina läsare och cirkulerades såväl före som efter tryckets tillkomst. Att det under tidigmodern tid är relevant att skilja mellan privata och publicerade handskrifter och att det därtill fanns olika sätt att publicera verk genom handskrift, är något som uppmärksammas av Harold Love i *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (1993). Verk som förelåg i handskrift kunde förstås även bli tryckta, precis som tryckta verk ofta skrevs av för hand. Det förekom också mellanting, som de *burinées*, handskrivna nyhetsbrev som graverades på kopparplåtar och massproducerades, vilka har beskrivits av François Moureau i *La Plume et le Plomb* (1999). Denna sammanblandning har fått McKitterick att ifrågasätta om bibliografier och databaser över tryckta verk och dess upplagor och spridning under tidigmodern tid kanske egentligen leder forskare fel, eftersom dåtidens människor räknade in både handskrifter och tryckta verk i boksamlingar och bibliotek, och samma verk kunde spridas parallellt genom båda medierna.⁴ Även Elizabeth Eisenstein påpekar i sin inflytelserika studie *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (2005) hur lite vi egentligen vet om spridning via handskrift respektive tryck i äldre tid och hon menar vidare att detsamma för övrigt gäller i förhållandet mellan muntligt kommunicerade texter och skrivna.⁵

Begreppet "handskriftskultur" riktar lätt tanken mot den medeltida manuskriptkulturen.⁶ Men då begreppet används i 1700-talets kontexter är det, som framhölls ovan, fråga om en handskrift *efter* tryckpressens definitiva insteg. Det ledde dock som visats inte nödvändigtvis till en klar uppdelning mellan medierna

och deras användningsområden. Ofta rådde pragmatikens lag och handskriften var i många fall ett behändigt alternativ då framställningen av den krävde mindre teknisk utrustning än det tryckta verket. Men i och med att trycket fanns som alternativ kom vissa typer av mediala egenskaper att mera specifikt knytas till handskriften. En av dessa var att handskrifter lämpade sig väl för det som ansågs vara politisk farlig eller osedlig och ogudaktig litteratur (åtminstone i förhållande till trycket). Det är alltså ofta till handskrifter som forskaren måste gå för att reda ut sådana ämnen. Både före och efter den korta period av tryckfrihet som rådde i Sverige 1766–1772 spreds pamfletter om politiskt brännbara ämnen främst via handskrifter.⁷

Det kan dock vara vanskligt att upprätta enkla distinktioner mellan handskrivet och tryck när det gäller förbjudna texter. Ann Öhrberg diskuterar till exempel i en artikel om religiös censur under 1700-talet den brist på beredskap och fantasi som fanns när det gällde tryckmediet då myndigheterna lät trycka och cirkulera samma väckelseinfluerade religiösa texter som de tidigare hade stoppat via censuren. Skälet var att de texter som nu trycktes av myndigheterna var ämnade att spridas till landets präster för att på så sätt beväpna dem med argument mot förförlig väckelse. Däremot ansågs texterna på grund av sitt teologiska innehåll för avancerade för den "enfaldiga" läsaren, det vill säga läsarna från de lägre samhällsklasserna. Att texterna genom trycket kunde få ökad spridning och läsas av just dessa vanliga läsare verkar däremot inte vara något som föll de ansvariga in.⁸

En annan medial egenskap var att handskriften i och med trycket kom att framstå som organiskt kopplat till den individuella personligheten. Som Lothar Müller formulerat det:

Seit es die Typographie und die gedruckte Buchseite gibt, erscheint die Handschrift als vergleichsweise körpernah. Sieht man sie aus der Sicht der Lebendigen Rede, tritt ihr Schriftcharakter hervor, sieht man sie aus der Perspektive des Gedruckten, tritt hervor, daß sie Spur der lebendigen Hand ist.⁹

Även andra forskare har gjort samma iakttagelser. Tamara Plakins Thornton avhandlar i sin studie över handskriftens kulturella historia (*Handwriting in America. A Cultural History*, 1996) bland annat hur det maskinkonnoterade trycket gjorde att handskriftens koppling till handen, kroppen och individen successivt blev tydligare och viktigare i takt med tryckets utbredning. Men hon lyfter också fram komplexiteten i denna process och hur de modernare typsnitt som kom i slutet av 1700-talet fortfarande ibland imiterade handskriften, det vill säga den linjeföring som åstadkoms av pennans rörelse över pappret, trots att tryckstilen under 1700-

talet alltmer kom att anta matematiskt, exakta former. (Det var ingen slump att de mer framstående mästarna av typsnitt i hennes material också var kända mästare i skrivkonsten "writing masters").¹⁰ En del av förklaringen till detta fenomen och till att handskriften kom att användas i vissa sammanhang, till exempel i mer exklusiva litterära cirklar, är enligt Plakins Thornton att trycket dels sågs som opersonligt, dels som ogenomskinligt: "the opacity of print opened up the possibility of its duplicity, for who knew what lay behind the expressionless face of type?".¹¹

Handskriften blir följaktligen alltmer sedd som en del av och ett uttryck för den individuella identiteten i det tidigmoderna Europa. Sedan 1600-talet kan ett starkare intresse för det personliga grafiska uttrycket i själva de handskrivna tecknen påvisas: Johann Wolfgang von Goethes livliga intresse för orientalisk kalligrafi, som han inte förstod att läsa, är omvitnat.¹² Likaså var även skrivakten en del av en sentimental diskurs, som i likhet med läsakten ofta tematiserades som ett paradoxalt och bitterljuvt sammanfall mellan kommunikation och kommunikationsförlust, närhet och distans. Skriften möjliggjorde kommunikation över tid och rum, men frambesvärjade samtidigt bilden av de kommunicerande som ohjälpligt åtskilda och frånvarande. Skrivakten gör ytterst, säger Walter Ong, dödens möjlighet närvarande i livet.¹³ Som Albrecht Koschorke framhåller i sin innehållsrika studie över 1700-talets "mediologi", erbjuder också skriften ett sätt att iscensätta fantasier om en rent emotionell kommunikation, där såväl kroppen som rösten förbikopplas, samtidigt som det uppnås just genom att skriftmediet tematiseras i sin materiella föremålslighet, och sin oförmåga att fånga in den levande människans röst och uttryck.¹⁴

Christian Benne visar i sin stora studie över det litterära manuskriptets historia hur detta uppstår, som vi idag förstår det, som en effekt av boktrycket. Det litterära, helst egenhändiga, litterära manuskriptet får sin specifika kulturella betydelse just i relation till trycket som den normala cirkulationsformen för litterära texter. Manuskriptet kan representera ett senare publicerat verk på ett eller annat tidigare stadium av arbetsprocessen. Och därför blir det intressantare ju mer det avviker från vad som senare publicerades. Men det kan också vara så att ett manuskript representerar sidor av författarskapet som författaren av yttre eller inre skäl varit förhindrad att offentliggöra. Manuskriptet anses då ge en ledtråd till sanningen om författarskapet – det blir ett mer eller mindre avslöjande vittnesbörd om vad författaren faktiskt känt, tyckt och avsett.¹⁵

Till denna fetischering av handskriften kan också intresset för autografer tillfogas. Colette Sirat uppmärksammar i *Writing as Handwork in Mediterranean and Western Culture* (2006) hur det under renässansen blev vanligare att samla på brev med

egenhändiga underskrifter av kända personer och hur handstil började kopplas till personlighet.¹⁶ Den handskrivna namnteckningen – signaturen – blev nu också föremål för aktivt samlarintresse.¹⁷ Så saknar exempelvis många brev från kända män och kvinnor i de svenska arkiven avsändarens underskrift, då denna klippts ut och sparats för sig eller sålts till autografsamlare.

Men redan innan handskriftens började förstås som ett uttryck för en bestämd personlighet – som studerades inom såväl 1700-talets fysiognomiska ramverk som 1800-talets lära om sambanden mellan personlighet och handstil (grafologin) – var det ett byråkratiskt redskap för individualisering.¹⁸ Personnamnets vikt inom rättssystemet började märkas under senmedeltiden, och signaturen förankrades i det engelska rättssystemet under 1600-talet, ett exempel som senare skulle följas i övriga Europa. Den handskrivna signaturen som en del i personbevisets historia, och dess sociala och kulturella verkan beskrivs i Valentin Groebners bok *Personbevis. Passets födelse i medeltidens Europa* (2009).¹⁹ Det är ingen slump att den omfattande skrivutbildning som den svenska statskyrkan bedrev med de lägre folklagren under 1700-talet först och främst syftade till att få befolkningen att stava fram sina namn för att dessa skulle kunna fungera som juridiskt giltiga underskrifter. Allt skrivande var förstås inte formellt, men det formella skrivandet var helt centralt som manifestation av juridisk och politiska maktutövning. I den samtida forskningen har inte minst de skrivande sekreterarna och kanslisternas betydelsefulla roll i det tidigmoderna samhället framhävts, framförallt inom statsapparaten och den kyrkliga administrationen.²⁰

Mot bakgrund av den ovan tecknade, breda översiktsskildringen förstås handskriftskultur som en rad skilda praktiker, funktioner, idéer och kulturella effekter, som alla kan kopplas till handskriften som medium. De texter som vi samlat i detta nummer av tidskriften erbjuder ur skilda perspektiv ingångar till dessa fenomen.

I sin uppsats "Frimureriets medier. Om 1700-talsfrimureriets mediering av hemligheter i tal, handskrift och tryck" skildrar Tim Berndtsson hur handskriften som medium konfigureras på särskilda sätt inom 1700-talet frimureriet som en "begränsande kommunikationsplattform". I det frimureriska förmedlandet av hemligheter hade det handskrivna en mellanform: Det upplevdes som tillräckligt säkert för att vidareföra vissa sorters hemligheter i korrespondens (ibland dock i chiffererad form), men betraktades också som så pass indiskret att det sällan anförtroddes de kunskaper som antogs bestämma den "frimureriska konsten" självt som ett slags hemlighet. Genom att visa hur skrift användes både för att kommunicera i hemlighet, och för att mer eller mindre öppet kommunicera om "hemligheter", argumenterar Berndtsson att denna kommunikation förvisso kunde fungera som en strukturell förutsättning för upplysningsprojekt men att

hemlighetskommunikationen för många upplysningsförespråkare också framstod som ett irritationsobjekt och även ett principiellt hot mot en transparent offentlighet.

Helga Müllneritsch tar i sin uppsats "The 'Who' of Manuscript Recipe Books: Tracing Professional Scribes" upp handskrivna receptsamlingar från södra Tyskland och Österrike. Dessa samlingar har hitintills inte tillmätts något större intresse i forskningen, men Müllneritsch kan nu visa hur de dels kan kopplas till kvinnligt lönearbete, dels demonstrera ett exempel på att handskrivna publikationer fortfarande kunde ha ett ekonomiskt värde, eller fungera som statusobjekt under 1700-talet. Troligtvis kunde en handskriven kokbok framställas i syfte att ges bort som gåva till en ung kvinna i samband med konfirmationen, bröllopet eller dylikt. Kokböckerna bestod ofta av avskrifter av andra verk, men kunde ibland också vara nya, unika receptsamlingar. Genom att analysera handstilar, språklig nivå och layout samt genom att jämföra dessa publikationer med exempel på andra i forskningen uppmärksammande handskriftspublikationer kan Müllneritsch övertygande argumentera för att dessa kokböcker med största sannolikhet var framställda av kvinnliga skrivare med uppenbart hög kompetens och skolning.

Ett särskilt tematiskt block behandlar handskriftens betydelse inom ramen för väckelsen i Sápmi under 1700-talet. I sin uppsats "Isaac Olsens kopibok som kulturuttryck på tidlig 1700-tall" behandlar Liv Helene Willumsen en kopiebok förd av Isaac Olsen i Finnmark under de första åren av 1700-talet. Olsen var inte präst men förkunnade likväl för den samiska befolkningen. Uppsatsen visar hur kopieboken var ett viktigt redskap i detta arbete, och hur Olsen där samlade texter av vitt skilda karaktär. Den blir för honom såväl handbok som bibliotek i ett arbete som huvudsakligen måste bedrivas utan tillgång till böcker och bibliotek. Resultatet blir en samling texter där en pedagogisk, en religiös, en förvaltningsrättslig och en populärvetenskaplig röst bryter sig mot varandra på ett säreget sätt.

Randi Skjelmo i sin tur behandlar i "Fire tekststykker knyttet til samemissionæren Thomas von Westen, 1716–1723" den kända norska samemissionären Thomas von Westen och anknyter på så sätt till diskussionerna i Willumens uppsats om Olsen, eftersom Olsen och von Westen kom att samarbeta kring missionsarbetet i Sápmi. Skjelmo gör en analys av fyra tidigare föga behandlade dokument hämtade från de rika materialen i von Westens samling: brev och det så kallade Nærøymanuskriptet, som finns i många avskrifter, vilka Skjelmo framhåller är utformade som handskriftspublikationer. I uppsatsen spåras mottagare till dessa texter, trosföreställningar och synen på missionsarbetet mellan åren 1716–1723. Via analyserna kan Skjelmo visa hur von Westen använder handskriften som medium för att sprida sina idéer om samemissionen till myndigheter och en initierad

publik, men det visar också hur han genom detta fångar upp det intresse som fanns i samtiden och stärker sin ställning som ”samernas apostel”.

Slutligen diskuterar Ruth Hemstad i sin uppsats ”Kampagnen med Blæk istedet for Blod’: Håndskrifter, trykk og opinionskamp i skandinavisk offentlighet, 1801–1814” hur handskrift fortfarande var ett medium som samverkade med trycket i offentlig politisk debatt i Norden i början av 1800-talet. Hon visar hur man från svenskt håll till viss del förlitade sig på handskriftcirkulation för att sprida politiska pamfletter i Norge i syfte att övertyga allmänheten om att en union med Sverige vore att föredra framför att lyda under Danmark. Det blir också tydligt att det inte går att studera enbart tryckta eller enbart handskrivna texter för att förstå den debatt som pågick, eftersom samma verk kunde spridas både i tryck och handskrift och en tryckt pamflett kunde utgöra ett direkt svar på en handskriftcirkulerad. Överföringen mellan medier och offentligheter kunde ta sig olika uttryck, som när en handskriftcirkulerad svensk pamflett trycktes med sarkastiska fotnoter och kommentarer i Danmark, och delar av svenska pamfletter översattes i en pro-dansk pamflett som riktade sig till den engelska publiken.

Det fokus som har lagts på tryckets stora betydelse under 1700-talet har inte sällan gjort att handskriftskulturer av olika slag kommit i skymundan. Ovedersägligen hade trycket en stor betydelse under det långa 1700-talet – till exempel för effektiv och snabb spridning av texter, uppkomsten av det offentliga och så vidare – men i uppsatserna framgår det samtidigt hur fruktbart det är när handskriften inte bara ses som en bärare av ett innehåll, eller som ett medialt undantag, utan i sig blir objekt för forskarens uppmärksamhet.

Noter

1. Om handskriften i den digitala tidsåldern se Sonja Neef, *Imprint and Trace: Handwriting in the Age of Technology* (London, 2010); Sonja Neef, José van Dijck & Eric Ketelaar (red.), *Sign here!: Handwriting in the Age of New Media* (Amsterdam, 2006).
2. Om ”material turn”: Thomas Meier, Michael R. Ott & Rebecca Sauer (red): *Materiale Textkulturen: Konzepte – Materialien – Praktiken* (Berlin/Boston/München, 2015); Tony Bennett & Patrick Joyce, *Material Powers: Cultural Studies, History and the Material Turn* (London, 2010); Daniel Miller (red.), *Anthropology and the Individual: a Material Culture Perspective* (Oxford, 2008). Om ”medial turn”: Stefan Münker, *Philosophie nach dem 'Medial Turn': Beiträge zur Theorie der Mediengesellschaft* (Berlin, 2009). Om ”archival turn”: Randolph C. Head, ”Preface. Historical Research on Archives and Knowledge Cultures: an Interdisciplinary Wave”, *Archival Science* 10:3 (2010), s. 191–194. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10502->

010-9130-1; Knut Ebeling & Stephan Güntzel, "Einleitung" i Knut Ebeling & Stephan Güntzel (red.), *Archivologie* (Berlin 2009), s. 7–26.

3. David McKitterick, *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830* (Cambridge, 2003), s. 21.

4. David McKitterick, "Paper, Pen and Print", *LIR journal*, 2011:1, <http://ojs.ub.gu.se/ojs/index.php/LIRJ/article/view/997>. Åtkomst: 2017-05-13.

5. Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (Cambridge, 2005), s. 8 f.

6. Om medeltida handskriftskulturer se exempelvis: Michael Johnston & Michael Van Dussen (red.), *The Medieval Manuscript Book: Cultural Approaches* (Cambridge, 2015); Malcolm Beckwith Parkes, *Pages From the Past: Medieval Writing Skills and Manuscript Books* (Farnham, 2012); Kathryn Kerby-Fulton, Linda Olson & Maidie Hilmo, *Opening up Middle English Manuscripts: Literary and Visual Approaches* (Ithaca, 2012); Geert H. M. Claassens & Werner Verbeke (red.), *Medieval Manuscripts in Transition: Tradition and Creative Recycling* (Leuven, 2006).

7. Se exempelvis Ingemar Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur: en bibliografi* (Göteborg, 1967) och Annie Mattson, *Komediant och riksförrädare: handskriftcirkulerade smådeskrifter mot Gustaf III* (Uppsala, 2010).

8. Ann Öhrberg, "'A Threat to Civic Coexistence'. Forbidden Religious Literature and Censorship in Eighteenth-Century Sweden", i Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen (red.), *Religious Reading in the Lutheran North: Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture* (Cambridge, 2011), s. 112–132.

9. Lothar Müller, *Weisse Magie: die Epoche des Papiers* (München, 2012), s. 133. "Sedan det fanns typografi och tryckta boksidor, föreföll handskriften som förhållandevis kroppsnära. Ser man den i förhållande till det levande talet träder dess skriftkaraktär fram, ser man det ifrån tryckets perspektiv så framträder den som spår av en levande hand."

10. Tamara Plakins Thornton, *Handwriting in America: A Cultural History* (New Haven, Conn., 1996), s. 26 ff.

11. Plakins Thornton 1996, s. 31.

12. Andrea Polaschegg, "'diese geistig technischen Bemühungen ...': Zum Verhältnis von Gestalt und Sinn versprechen der Schrift. Goethes arabische Schreibübungen und E. T. A. Hoffmanns Der goldene Topf", i Gernot Grube, Werner Kogge & Sibylle Krämer (red.), *Schrift: Kulturtechnik zwischen Auge, Hand und Maschine* (München, 2005), s. 279–304.

13. Walter J. Ong, *Interfaces of the Word: Studies in the Evolution of Consciousness and Culture* (Ithaca, 1977), s. 230–271.

14. Albrecht Koschorke, *Körperströme und Schriftverkehr: Mediologie des 18. Jahrhunderts* (München, 1999). Se även Otto Fischer, "Retorisk och litterär kommunikation: några historiska och teoretiska överväganden", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2005:1–2, s. 16–37. Otto Fischer, "Skatter af känslan – tecken af oskulden. Om sentimentalitet och litterär kommunikation. Exemplet Granberg", *Samlaren* 2006, s. 41–84. Otto Fischer, "Meaning and Materiality. On the Rise of the Archive of Modern Literary Scholarship", i Gunnar Foss & Yngve

Sandhei Jacobsen (red.), *Carriages and Computers: Aesthetic Technologies in Literature from the 18th to the 21st Century* (Trondheim, 2009), s. 29–36.

15. Christian Benne, *Die Erfindung des Manuskripts: zur Theorie und Geschichte literarischer Gegenständlichkeit* (Frankfurt a. M, 2015).

16. Colette Sirat, *Writing as Handwork in Mediterranean and Western Culture* (Turnout, 2006), s. 254.

17. Mario Wimmer, *Archivkörper: eine Geschichte historischer Einbildungskraft* (Paderborn, 2012), särskilt s. 203–209; Bodo Plachta, "Schriftdenkmal oder Textträger? Über das Sammeln von Autographen" i Martin Schubert (red.), *Materialität in der Editionswissenschaft* (Berlin, 2010), s. 79–88. För svenskt vidkommande ges en användbar översikt över manuskript-handelns aktörer i Bertil Broomé *Handskriftssamlarna och de svenska arkiven 1700–1950* (Stockholm, 1977).

18. Thomas Macho, "Handschrift, Schriftbild" i Grube et al. (red.), 2005, s. 111–120.

19. Valentin Groebner, *Personbevis: Passets födelse i medeltidens Europa* (Göteborg, 2009).

20. Bhavani Raman, *Document Raj: Writing and Scribes in Early Colonial South India* (Chicago, 2012); Kathryn Burns, *Into the Archive: Writing and Power in Colonial Peru* (Durham, 2010); Bernhard Siegert & Joseph Vogl, *Europa: Kultur der Sekretäre* (Zürich, 2003); Ian McNeely, *The Emancipation of Writing: German Civil Society in the Making, 1790s–1820s* (Berkeley, 2003).